

Cs. FERENCZI SZILVIA – CSÁKVÁRI JUDIT

ÚJ MEGKÖZELÍTÉSEK A KORAGYERMEKKORI INTERVENCIÓ TÉMAKÖRÉBEN

A gyermeki fejlődés egy rendkívül változatos, dinamikus folyamat, melynek során az egyed jellemzői, képességei, készségei és a szűkebb-tágabb környezet jellemzői folyamatosan és kölcsönösen hatnak egymásra. A modern fejlődéslélektan a fejlődést befolyásoló tényezők kapcsán rizikó- és védőfaktorok összjátékáról, sérülékenységről, továbbá rezilienciáról beszél, és ez a szemlélet egyre inkább teret nyer a koragyermekkorai intervenciók alapvetéseiben, kialakításában, tervezésében, valamint megvalósítási gyakorlatában is (Cs. Ferenczi et al. 2015).

Bevezetés

Az emberi fejlődésen belül a koragyermekkorai (születéstől 5–7 éves korig tartó) időszak kiemelt jelentőségű. Az idegrendszer nagyon dinamikusan fejlődik, ekkor alakul ki a kötődés, valamint ekkor alapozódik meg az önszabályozás, ami jelentősen befolyásolja többek között a későbbi iskolai bevényt, a korai akadémikus képességek fejlődését, a társas kompetenciát, az együttérzést, a figyelem fókuszálását és az önkontroll egész életen keresztül alakulását (Whitebread–Basilio 2012). Az egyre növekvő számú empirikus eredmény, mely ennek az időszaknak a fontosságát támasztja alá, kiemeli a korai életkorban történő intervenciók szerepét az élethosszig tartó fizikai és mentális jóllét elősegítésében, valamint ezen intervenciók preventív jellegét a későbbi problémákra nézve.

A csecsemők és kisgyermek fejlődési szükségleteinek kielégítése az élethosszig tartó fizikai és mentális egészség erős alapjainak kiépítését és az iskolai bevényt, az iskolára való felkészültség növelését is jelenti. Az ebben az életszakaszban történő intervenció jóval kevesebb költséggel jár, mint később gyermek-, illetve felnőttkorban a problémák kezelése (Center on the Developing Child 2010).

Az eddigiekből következően a sérülékeny gyermekek és családjaik számára nyújtott korai intervenció szolgáltatások és támogatások egyre elterjedtebbek a világ országaiban. Ezek a korai intervenció programok nagyon különböznek egymástól formájukban, és gyakran eltérnek a prioritások és a célok is (Guralnick 2008, 2011).

A korai intervenciós szolgáltatásokat azok a gyerekek és családjaik veszik igénybe, akiknél fejlődési késést vagy fogyatékoságot állapítanak meg, illetve akik elegendő rizikóval rendelkeznek a fejlődési problémákhoz. Az intervenció indokai lehetnek a gyerek jellemzői (pl. koraszülöttség, alacsony születési súly), valamint a családi környezet olyan tulajdonságai (szülők szenvedélybetegsége, pszichiátriai problémái, súlyos szegénység stb.), melyek stresszes helyzetbe hozhatják a családi interakciós mintázatokat, szociális izolációhoz vezethetnek, és veszélyeztetik a gyermek optimális fejlődését. A korai intervenciós rendszerek és módszerek nagy részében multidiszciplináris szakmai csapat dolgozik a család támogatásán, a szülők aktív bevonásával (Guralnick 2005).

A szociális, gyermekjóléti és gyermekvédelmi szolgáltatások nagyon változatosak mind tevékenységi körükben, mind a megcélzott személyek sajátosságai szempontjából. Az igénybe vevők a teljes életkori spektrumon szóródnak. Az igénybe vevői nyilvántartási rendszer 2012. évi októberi pillanatfelvétele alapján tudjuk, hogy a 7 év alatti igénybe vevők száma több mint 52 ezer fő. Ez az adat azonban nem tartalmazza azokat a gyerekeket, akik szüleik révén (pl. családsegítés során) kerülnek az ellátórendszerbe, mert az ő esetükben a szülő van igénybe vevőként nyilván tartva (Goldman et al. 2013). A korai életkor tehát hangsúlyosan megjelenik ebben az ágazatban, és a gyermekek és családjaik számára nyújtott szolgáltatás a családi rendszer működésébe való beavatkozásként, intervencióként értelmezhető. A koragyermekkorai intervenciós szemlélet jelentős átalakuláson ment keresztül az utóbbi évtizedben, számos új ismeret és a nemzetközi szinten elérhető jó gyakorlat áll rendelkezésre ahhoz, hogy a szociális, gyermekjóléti és gyermekvédelmi szolgáltatások korszerű és szakszerű megközelítéseken alapuljanak erre az életkorra vonatkozóan is.

A projektről röviden

A TÁMOP-5.2.6-13/1-2014-0001 egy magyarországi kiemelt projekt, mely 2015. augusztusban zárult. Ezeket a projekteket országos jelentőségük és nagyságuk miatt a kormányzat szakmapolitikai előterjesztés alapján nevesíti. A projekteket többéves előkészület és felkészülés előzi meg.

A Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet jelen projektje a magyar szociális és gyermekvédelmi ellátórendszer fejlesztésének fontos eleme. Feltárja a koragyermekkorai intervenció hazai rendszere hiányosságainak azonosításával azokat a pontokat, ahol fejlesztés szükséges, kiemelten a megelőzés, a felismerés és a beavatkozás folyamataira fókuszálva.

Az NCSSZI a projekt keretében a koragyermekkorai (elsősorban születéstől 3 éves korig) intervenció területén fellelhető szociális modell szemléletű és a korai felismerésre fókuszáló nemzetközi módszereket és jó gyakorlatokat gyűjtötte össze.

Az összegyűjtött módszerekből meghatározott szempontrendszer alapján a projektben kiválasztottuk a magyar rendszerhez és feltételekhez leginkább illeszkedőket, majd két megközelítést adaptáltunk a magyarországi viszonyoknak megfelelően. A megközelítések alapján képzési programok fejlesztése következett, beleértve a képzők képzését és a szociális ellátórendszerben dolgozó szakemberek felkészítését, képzését is, ezzel hozzájárulva a „szociális” szemléletű koragyermekkorai intervenciós gyakorlatok széles szakmai (gyermekvédelmi, szociális és társterületei) körben történő hazai elterjesztéséhez. A jelen cikk célja, hogy bemutassa a kiválasztás menetét és a választott módszereket, megközelítéseket.

Az adaptált megközelítések kiválasztása

A projekt keretében több mint 20 nemzetközi módszert tekintettünk át, melyek között megtalálhatóak többek között Európa különböző országaiból, az Amerikai Egyesült Államokból, Ausztráliából származó gyakorlatok. Kiválasztási szempontrendszerünk kiemelten fókuszált arra, hogy a módszerek szemléletében mennyire központi a védőfaktorok és a reziliencia, vagyis a rugalmas ellenálló képesség erősítésének szerepe.

Első körben a módszereket olyan szempontok alapján vizsgáltuk meg, melyek a szociális és gyermekvédelmi ellátórendszerben való használhatóságra és a magyar viszonyok közötti adaptálhatóságra vonatkoztak. Szempontjaink voltak:

- Koragyermekkorai intervenció területét célozza a módszer/gyakorlat?
- Koragyermekkorai intervenciós ellátórendszert célozza a módszer/gyakorlat?
- Korai felismerésre fókuszál a módszer/gyakorlat?
- A 0–3 éves korosztályt célozza a módszer/gyakorlat?
- Szakembert céloz a módszer/gyakorlat?
- Szociális modell szemléletű a módszer/gyakorlat?
- Személyes gondoskodást nyújtó szakemberek számára adaptálható a módszer/gyakorlat?
- Többféle ellátórendszer-struktúrához igazítható?
- A gyermeket és családot egy rendszernek tekintve többféle módszert javasol a beavatkozásra?
- Kapcsolódik-e képzés a módszerhez/gyakorlathoz?
- Tipikusan fejlődő és különleges bánásmódot igénylő (sajátos nevelési igényű és hátrányos helyzetű) gyereket egyaránt céloz?
- Hazai környezetnek megfelelően továbbfejleszhető a módszer/gyakorlat?

Az ezen szempontsor alapján kiválasztott módszereket további vizsgálatnak vetettük alá. Az egyesült államokbeli Szociálpolitikai Tanulmányok Központján belüli Koragyermekkor Nemzeti Minőségfejlesztési Központ (Center for the Study of Social Policy – National Quality Improvement Center on Early Childhood) áttekintette a bizonyítékokon alapuló, az elhanyagolás, bántalmazás

megelőzését célzó 0–5 éves gyerekek számára készült intervenciós programokat, amelyeket legalább egy független bírálóat „ígéretesnek” vagy „bizonyítottak” értékelt. Ezek alapján azonosította a hatékony koragyermekkorai intervenciós programok közös jellemzőit, melyek a következők (Harper Browne 2014a: 4, Daro–Barringer–English 2009):

1. Elméleti integritás fenntartása: a probléma meghatározása, mérhető célok azonosítása, kohéziós megközelítés kialakítása.
2. A legkorábbi szakaszok megcélzása: a gyermek korai fejlődési potenciáljának maximalizálása.
3. Ráhatás az egyének és családjaik közötti kétirányú interakcióra: a gyermekeket és a szülőket egyénenként, a családokat pedig kohéziós egységként kell kezelni.
4. A szociális támogató szolgáltatások már meglévő helyi hálózatának összekapcsolása a prevencióval: a szemléletre a már korábban létező rendszer új elemeként kell tekinteni.
5. Kapcsolatok építése: jó minőségű résztvevő-szolgáltató kapcsolatokat kell kiépíteni.
6. Folyamatos támogatást kell felkínálni, valamint elérhetővé kell tenni egyéb intervenciókat: a gyermek-, felnőtt- és közösségfejlesztés érdekében különböző szolgáltatások kell nyújtani.

A második körös módszer vizsgálatban ezeket a szempontokat vettük alapul, valamint további két, a projekt szemlélete és feladatai alapján meghatározott szempontot:

1. A családok széles körét célozza: a szolgáltatások minden család számára elérhetőek, vagy a széles értelemben vett sérülékeny családoknak szólnak.
2. Szolgáltatásai a szociális szakemberek által (is) nyújtható szolgáltatások: módszertana és eszközei illeszkednek a magyar szociális szakemberek kompetenciakészletéhez.

E szempontok alapján négy megközelítés/módszer került kiválasztásra, melyek közül két szemlélet adaptációja valósult meg. A megközelítések alapján megtörtént a kapcsolódó képzések kidolgozása a magyarországi szakemberek számára.

A „Családok erősítése – védőfaktor keretprogram” megközelítés

A „Családok erősítése – védőfaktor keretprogram” egy, az Amerikai Egyesült Államokban kutatások alapján kialakított megközelítés célja a családok erősítése, a gyermekek fejlődésének támogatása és a gyermekbántalmazás és -elhanyagolás valószínűségének csökkentése.

Az elmúlt évtized folyamán a Szociálpolitikai Tanulmányok Központja (Center for the Study of Social Policy) a Családok erősítése programot az egyik leg-szélesebb körben elismert olyan megközelítéssé fejlesztette, ami a gyermekbántalmazás és a gyermekek elhanyagolása megelőzését tűzte ki céljául. A Családok erősítése program középpontjában annak kérdésköre áll, hogy a családok mennyi támogatást kapnak olyan védőfaktorok kiépítéséhez, melyek a gyermekek boldogulását segítik. Kialakítása során a szakembereket a következő elv vezette: ahhoz, hogy széleskörűen és alapvetően tudjuk támogatni a gyermekek optimális fejlődési kimeneteleit, kombinálnunk kell a különböző tudományterületeken folyó kutatások, elméletek és a gyakorlat eredményeit (Schorr–Farrow 2011).

A program kialakításakor kijelölt öt védőfaktor keretként is szolgál a rendszerek, szakpolitikák és gyakorlatok szintjén – helyileg, államilag és nemzetileg – bekövetkező változásokhoz. Nemzeti szinten 42 állam és két Egyesült Államokhoz tartozó terület integrálta a Családok erősítése programot a gyermek- és család-szolgálati rendszerének egyes vonatkozásaiban, 33 állam és egy terület pedig aktív résztvevője a Családok Erősítése Program Nemzeti Hálózatának. Európában a Szlovén Köztársaság és a Moldovai Köztársaság adaptálta a megközelítést, illetve a projekt keretében Magyarország. Emellett több országban folynak a tárgyalások az esetleges adaptációról.

Az Egyesült Államokban több ezer gyermek- és családsegítő szakember részesült a Családok erősítése program képzésében. 2011 és 2012 között például több mint 70 ezer szakembert vontak be állami képzésbe és szakmai továbbképzésekbe (CSSP s. a. 1).

A Családok erősítése program egyik alaptézise, hogy a kockázatok csökkentése nem elegendő ahhoz, hogy növeljük annak a valószínűségét, hogy a sérülékeny családban élő kisgyermekek optimális fejlődési pályán maradjanak. A védőfaktorok vizsgálata és megértése ugyanolyan fontos, mint a rizikófaktorok kutatása. A védőfaktorokra olyan egyéneken, családokban, közösségekben vagy a nagyobb társadalomban meglévő körülményként vagy tulajdonságként tekintenek, amelyek egyaránt csökkentik a bántalmazás valószínűségét és növelik a pozitív és adaptív következmények valószínűségét még a rizikófaktorok megléte mellett is (Harper Browne 2014a).

A Családok erősítése megközelítés öt, egymással összefüggő védőfaktorra koncentrál: a szülői rezilienciára, a társas kapcsolatokra, a szülői neveléssel és gyermeki fejlődéssel kapcsolatos ismeretekre, a konkrét támogatásra szükséghelyzetben, valamint a gyermekek társas és érzelmi kompetenciáira (1. táblázat).

1. táblázat: A Családok erősítése megközelítés 5 védőfaktora és rövid meghatározásuk

Védőfaktor	Definíció
Szülői reziliencia	Stresszkezelés és működőképesség/jó helyzetkezelés kihívások és hányattatások esetén is
Társas kapcsolatok	Konstruktív, támogató emberekkel vagy intézményekkel való kapcsolat
Szülői neveléssel és a gyermeki fejlődéssel kapcsolatos ismeretek	A szülői jó gyakorlatok és a fejlődés szempontjából megfelelő gyermeki képességek és magatartási formák megértése
Konkrét támogatás szükségshelyzetben	A szülők, gyermekek és családok számára szükséges szolgáltatások azonosítása, elérése és átadása
Gyermekek társas és érzelmi kompetenciái	Biztos szülői és társas kapcsolatok kialakítása; érzelmek megtapasztalása, szabályozása és kifejezése

Forrás: Ahsan–Morrison (s. a.) alapján.

A program alapvető nézőpontváltást valósít meg (CSSP s. a. 2):

- minden család profitál belőle (nem csak az ún. „rizikócsaládokat” célozza);
- a családok erősségeire épít, tompítja a kockázatok hatásait, és a jobb kimeneteket támogatja;
- a mindennapi tevékenységek kicsi, de jelentős változtatásain keresztül valósítható meg;
- a jelenlegi programokra, stratégiákra, rendszerekre és közösségi lehetőségekre épít, azok része lehet;
- kutatási, gyakorlati és megvalósítási tapasztalatokból származó tudáson alapul.

A programot eredetileg a gyermekbántalmazás és -elhanyagolás csökkentésére dolgozták ki 0–4 éves korú gyermekeknek és családjaiknak, de a gyakorlati szakemberek és a helyi, illetve állami programok nagyon gyorsan adaptálták arra, hogy teret alkossanak a szolgáltatási rendszerek összekötésére, és segítsék a családokat pozitív szociális kapcsolatok kiépítésében.

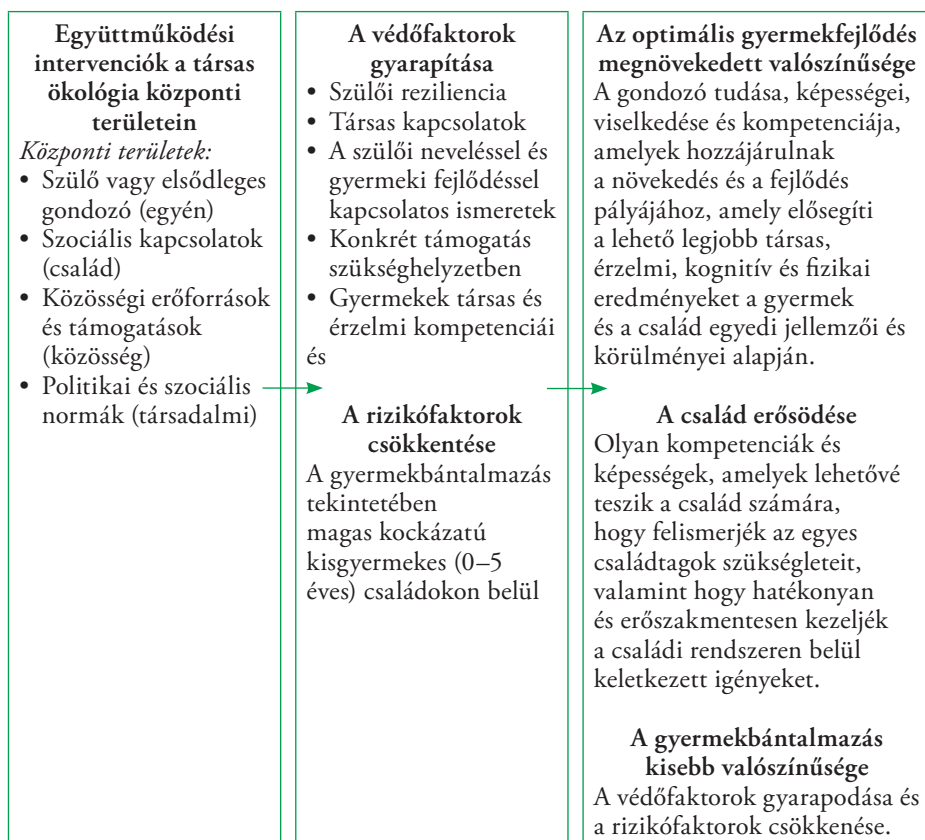
A megközelítés hét alapvetet alkalmaz (Harper Browne 2014b):

1. A *kétgenerációs megközelítés* azt jelenti, hogy egyszerre két generáció, a szülők és a gyerekek igényeit és képességeit együttesen veszi figyelembe, a gyermekek helyzetének javulását a program a szülők erőforrásainak és képességeinek javítása útján éri el.
2. Figyelembe veszi a szülői szereppel, gyerekneveléssel kapcsolatos vélekedések, képességek *kulturális beágyazottságát*, és törekszik azok tudatosítására, önkritikára és mások értékeinek elismerésére.

3. A *család erősségeire épít* ahelyett, hogy közvetlenül a család problémáira, nehézségeire vagy hiányosságaira koncentrálna.
4. Felhasználja a modern *idegtudomány kutatási eredményeit arról, hogy a stressz különböző típusai milyen hatást gyakorolnak a gyermeki fejlődésre.*
5. Kulcsfogalma a *reziliencia*, azaz a rugalmas ellenálló képesség és az ezen keresztül fejlődés.
6. Meghatározza a *családi jóllét* alapfeltételeit, és ezek teljesülését tekinti céljának.
7. Azonosítja a társadalom mint környezeti rendszer *kockázati és védőfaktorait.*

A védőfaktorokra fókuszálás (2. táblázat) a Családok erősítése megközelítésben nem a rizikófaktorok elhanyagolását jelenti, hanem egy olyan szemléletváltást, amely alapján a családokkal való munka hatékonyabbá válik, és a védőfaktorok erősítésével a rizikófaktorok hatása is gyengül (CSSP 2007).

2. táblázat: A változás folyamata a Családok erősítése programban

Forrás: Harper Browne (2014a: 7).

„A szülők esélye a gyermekek esélye” megközelítés

A „Szülők esélye a gyermekek esélye” egy németországi országos program, mely része a Családok, Idősek, Nők és Fiatalok Minisztériuma (Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend) stratégiájának, melynek célja az iskola előtti és iskolán kívüli szolgáltatásokkal a gyermekek tanulási sikerének támogatása és a családoknak, mint a gyerekek tanulásbeli motorjainak, aktív bevonása.

A gyerekek esélyei szorosan összefüggenek az otthoni korai ismeretszerzéssel. Számos empirikus család- és tanuláskutatás eredményei alapján tudjuk, hogy a későbbi képességbeli és tanulási sikerek döntő előfeltételeit a család teremti meg. A gyermekek tanulásának egyik fontos módja a példaképektől való tanulás. Ezek a példaképek a környezetükben lévő felnőttek, idősebb társak, mindegyik a szülők. A tanulás e formájában nemcsak praktikus tartalmak kerülnek átadásra, hanem azt is megtanulják a gyermekek, hogy a példaképek hogyan bánnak velük. Emellett azt is tudjuk, hogy a tartalmak átadásakor a „hogyan” meghatározóbb, mint a „mi”. Ezekből következően a tanulási kompetenciák fejlesztése nemcsak oktatáspolitikai, hanem központi családpolitikai kihívás is (BMFSJF 2012).

A szülők koragyermekkori tanulási és nevelési folyamatban betöltött jelentős szerepének felismerése miatt vált szükségessé olyan speciális ismeretekkel és kompetenciákkal rendelkező szakemberek képzése, akik ezen a területen tudják segíteni, támogatni és megerősíteni a szülőket.

A szakmai továbbképzésen végzett szakemberek a szülőket időben és célcsoport-specifikusan tudják érzékenyíteni a gyermekeik tanulási, ismeretszerzési folyamataira és a nevelési-oktatási rendszerbe való átmenetre úgy, hogy a szülők aktívan tudják kíséni gyermekeiket születésüktől kezdve tanulási folyamataikban és az intézményes nevelésbe való átmenettel való megbirkózásukban (BMFSJF s. a.).

A „Szülők esélye a gyermekek esélye” program keretében nyújtott „szülőkísérő” (Elternbegleiter) továbbképzés a családsegítésben fő- és mellékállású dolgozókra irányul, akik valamilyen családsegítő intézményben dolgoznak. A cél, hogy a szülőket érdekeltté tegyék a gyermek fejlődési folyamataiban és az intézményes nevelési szintérré való átmenetben, valamint hogy kompetensen tudjanak nekik tanácsot adni.

„Szülőkísérő”

A szülőkísérő feladatai sokrétűek (BMFSJF s. a.). Megfelelnek az eddigi tevékenységi köröknek, de ezeket új tanulási-oktatási családsegítő kompetenciákkal bővítik. Proaktív szülőkísérő munkával nyújtanak tanácsadást és a szülők számára tanulási-oktatási kompetenciaerősítő szolgáltatást.

A szülőkísérők a képzésen keresztül kiegészítő tudást és praktikus cselekvési kompetenciákat szereznek a gyermekek tanulási-oktatási folyamatáról. A tanulási-oktatási kísérő szolgáltatáshoz új kompetenciákat sajátítanak el, mint például új

megközelítések a csoportvezetésben, több tanácsadói kompetencia, ötletek hatékonyabb hálózati munkára, vagy akár interkulturális és felmérési kompetenciák.

Lehetséges tevékenységek:

- **Szülői kompetenciák erősítése:** a tanulás, ismeretszerzés fontosságának, az egyéni fejlődésnek és a tanulási folyamatok ismeretének átadása
- **Tanulási-oktatási lehetőségek megnyitása:** a szülő- és családképzésben tanulási-oktatási kísérés és tanácsadás mellett akár kiegészítő szolgáltatásokhoz való hozzáférés segítése
- **Intézményválasztás segítése:** intézményes nevelésbe való „átmenettel” kapcsolatos döntés előtt álló szülők számára információnyújtás
- **Együttműködés javítása:** a szakemberek és a szülők közötti partneri viszony, valamint a gyermeket nevelő családok és az intézmények közötti együttműködés fejlesztése
- **Innovatív családképzés létrehozása:** a családok tanulási-oktatási támogatása érdekében a szülő- és családképzés új formáinak és tartalmainak kialakítása
- **Hálózatépítés:** egyéb szülő- és gyerekvonatkozású intézménnyel, fenntartóval és intézettel való együttműködés és területi vonatkozású hálózat kiépítése

Nagyobb tudás – célzott tanácsadás

A szülőkísérő szakemberképzés alapja egy speciálisan a gyermek tanulási-oktatási folyamatában való szülőkísérésre szabott tanterv. A továbbképzés során tudást és gyakorlati, cselekvési kompetenciákat kapnak tanulási-oktatási kérdésekben. Új utakat ismernek meg azzal kapcsolatban, hogyan tudják a különböző szakterületek közötti együttműködést a saját intézményükben, helyben a gyakorlatba átültetni.

A „Szülők esélye a gyermekek esélye” program keretében eddig 2400 szakembert képeztek tovább szülőkísérővé, a projekt Németországban jelenleg is zajlik.

A megközelítés alapján kialakított magyar képzésekben hangsúlyos elem a 2015-től bevezetett kötelező óvoda kapcsán felvetődő kérdések és a szülőkísérők feladatai az ebben különösen érintett családokkal.

Összegzés

A projekt keretében a kiválasztott módszerek részletes megismerése, alapos szakmai elemzése után megtörtént a hazai képzések koncepciójának kidolgozása, a tananyagok fejlesztése, valamint a képzések lebonyolítása. A képzéseken országosan 2099 szakember képződött ki az adaptált megközelítések alkalmazására. A megközelítések szemlélete szervesen illeszkedik a hazai szakemberek attitűdjéhez, a korábbi képzések során elsajátított elméleti és gyakorlati ismeretekhez. Hasznos fejlesztés lehet a mindennapi munkában azáltal, hogy nem új feladatokat jelöl ki a korai intervenció területén, hanem a meglévő feladatokat segít job-

ban átlátni, a szociális, gyermekjóléti és gyermekvédelmi szakember figyelmének fókuszába helyezni saját munkájának helyét és szerepét a korai intervencióban. Reményeink szerint az új megközelítések olyan eszközt adnak a szakember kezébe, amely eszköz infrastrukturális beruházás, anyagi befektetés vagy szervezeti átalakítás nélkül is képes a szakmai hatékonyságélmény és eredményesség fokozására.

Irodalom¹

- Ahsan, N. – Morrison, V. S. (s. a.): *Practice Guide for Connecticut DCF Caseworkers serving Infants, Toddlers and Young Children and their Families*. Washington D.C.: Center for the Study of Social Policy.
- BMFSJF (2012): *Bildungsbegleitung in der Eltern- und Familienbildung*. Bedeutung, Stellenwert und Erfordernisse einer familienorientierten Bildungsbegleitung. Berlin: Elternchance. <http://www.elternchance.de/RedaktionBMFSJF/RedaktionElternChance/Pdf-Anlagen/Wiss-Hintergrund-Elternchance,property=pdf,bereich=elternchance,sprache=de,rwb=true.pdf>
- BMFSJF (s. a.): *Bundesprogramm „Elternchance ist Kinderchance – Elternbegleitung in den Bildungsverläufen von Kindern“*. Leitlinie zum Programmbereich Qualifizierung von Elternbegleiterinnen und Elternbegleitern. <http://www.west-info.eu/afterschool-mum-dad-germany/genit>
- Center on the Developing Child at Harvard University (2010): *The Foundations of Lifelong Health Are Built in Early Childhood*. <http://www.developingchild.harvard.edu>
- Cs. Ferenczi, Sz. – Csákvári, J. – Tánczos, É. (2015): Vulnerability and resilience in early childhood interventions. In Ferit Uslu (ed.): *Proceedings of INTCESS '15*. 2nd International Conference on Education and Social Sciences (2–4 February 2015 – Istanbul, Turkey). Istanbul: International Organization Center of Academic Research (OCERINT), 1257–1264.
- CSSP (s. a. 1): *Strengthening Families: An overview*. <http://www.cssp.org/reform/strengtheningfamilies/practice/body/HO1.2-5Foverview.pdf>
- CSSP (s. a. 2): *Levers for Change: Implementing and Sustaining Strengthening Families in States and Counties*. <http://www.cpe.rutgers.edu/njdcf/docs/Levers-for-Change.pdf>
- CSSP (2007): *Strengthening Families: a guidebook for early childhood programs*. Rev. 2nd ed. Washington D.C.: Center for the Study of Social Policy.
- Daro, D. – Barringer, E. – English, B. (2009): *Key trends in prevention: Report for the National Quality Improvement on Early Childhood*. Washington D.C.:

¹ Az elérhető internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2015. 10. 09.

- Quality Improvement Center on Early Childhood. http://www.cssp.org/reform/early-childhood/qic-ec/Key-Trends-in-Prevention_QIC-EC-Lit-Review.pdf
- Goldman R. – Mester D. – Mód P. (2013): *A szociális, gyermekjóléti és gyermekvédelmi szolgáltatások igénybe vevői – 2012*. Budapest: Nemzeti Rehabilitációs és Szociális Hivatal. http://bekesmenta.hu/wp-content/uploads/2013/05/szocialis-fuzet-5_.pdf
- Guralnick, M. J. (2005): Inclusion as a core principle in the early intervention system. In M. J. Guralnick (ed.): *The developmental systems approach to early intervention*. Baltimore: Brookes, 59–69.
- Guralnick, M. J. (2008): International perspectives on early intervention: A search for common ground. *Journal of Early Intervention*, 30, 90–101. https://depts.washington.edu/chdd/guralnick/pdfs/International_perspectives_on_EI_JEI_2008.pdf
- Guralnick, M.J. (2011): Why early intervention works: A systems perspective. *Infants and Young Children*, 24, 6–28. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3083071/>
- Harper Browne, C. (2014a): The National Quality Improvement Center on Early Childhood. *The Journal of Zero to Three*, (35), 1 (September), 2–9. http://www.zerotothree.org/about-us/areas-of-expertise/zero-to-three-journal/PDF-Publications/ztt-journal_2014-09_excerpt.pdf
- Harper Browne, C. (2014b): *The Strengthening Families Approach and Protective Factors Framework: Branching Out and Reaching Deeper*. Washington D.C.: Center for the Study of Social Policy.
- Schorr, L. B. – Farrow, F. (2011): *Expanding the Evidence Universe – Doing Better by Knowing More*. Washington D.C.: Center for the Study of Social Policy.
- Whitebread, D. – Basilio, M. (2012): The emergence and early development of self-regulation in young children. *Profesorado*, (16), 1, 15–33.